

I S T O R I E

Vladimir Tismăneanu este profesor de științe politice și director al Centrului pentru Studiul Societăților Postcomuniste la Universitatea Maryland. În perioada martie–decembrie 2006 a fost președintele Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. Între februarie 2010 și mai 2012 a fost președintele Consiliului Științific al Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (IICCMER). În 2007 a primit din partea Universității Maryland Distinguished International Service Award, iar Asociația Americană de Științe Politice i-a acordat certificatul pentru merite excepționale în predarea științelor politice. Deține titlul de doctor honoris causa al Universității de Vest din Timișoara (2002) și al Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative din București (2003). În iulie 2011, președintele Traian Băsescu i-a conferit Ordinul Național pentru Merit în grad de Mare Ofițer pentru eforturile susținute de promovare a democrației în România.

Volume publicate (selecție): *Reinventarea politicului: Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel* (Free Press, 1992 și 1993; Polirom, 1997 și 2007); *Fantasmale salvării: Democrație, naționalism și mit în Europa postcomunistă* (Princeton University Press, 1998 și 2009; Polirom, 1999); *Stalinism pentru eternitate: O istorie politică a comunismului românesc* (University of California Press, 2003; Polirom, 2005; Humanitas, 2014; în 2004, Premiul Barbara Jelavich din partea American Association for the Advancement of Slavic Studies, ca lucrare excepțională în domeniul istoriei Europei de Răsărit și Centrale); *Diavolul în istorie: Comunism, fascism și câteva lecții ale secolului XX* (University of California Press, 2012; Humanitas, 2013); *Romania Confronts its Communist Past: Democracy, Memory, and Moral Justice* (în colaborare cu Marius Stan, Cambridge University Press, 2018); *Putin's Totalitarian Democracy: Ideology, Myth, and Violence in the Twenty-First Century* (în colaborare cu Kate C. Langdon, Palgrave Macmillan, 2020); *Comunism și cultură: O introducere* (în colaborare cu Radu Stern, Palgrave Macmillan, 2022; Curtea Veche, 2023). Coeditor, împreună cu Dorin Dobrințu și Cristian Vasile, al *Raportului Final al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România* (Humanitas, 2007); coeditor, împreună cu Bogdan C. Iacob, al volumelor *The End and the Beginning: The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History* (CEU Press, 2012) și *Remembrance, History, and Justice: Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies* (CEU Press, 2015), iar împreună cu Jordan Luber al volumului *One Hundred Years of Communist Experiments* (CEU Press, 2021).

Alte volume apărute la Humanitas: *Fantoma lui Gheorghiu-Dej* (2008); *Perfectul acrobat: Leonte Răutu, măștile răului* (în colaborare cu Cristian Vasile, 2008); *Despre 1989: Naufragiul Utopiei* (2009); *Despre comunism: Destinul unei religii politice* (2011); *Lumea secretă a nomenclaturii: Amintiri, dezvăluiri, portrete* (2012); *Cartea președinților* (în colaborare cu Cristian Pătrășconiu, 2013); *Efигii ale unui coșmar istoric* (2015); *Trei sute de ceaușești liliputani: (Micro)istorii personale în dialog* (în colaborare cu Ciprian Măceșaru, 2016).

Vladimir Tismăneanu

AVENTURA IDEILOR

Cum ne putem elibera
din mrejele ideologiilor totalitare

Selecția textelor și prefață
de Monica Got

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Georgeta-Anca Ionescu
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Dragoș Dumitrescu, Veronica Dinu

Tipărit la Artprint

© HUMANITAS, 2024

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Tismăneanu, Vladimir
Aventura ideilor: Cum ne putem elibera din mrejele
ideologiilor totalitare / Vladimir Tismăneanu;
selecția textelor și pref. de Monica Got. – București:
Humanitas, 2024
ISBN 978-973-50-8431-8
I. Got, Monica (ed.; pref.)
32

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 / 408 83 50, fax 021 / 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723 684 194

Cuprins

Efectul Tismăneanu

Prefață de Monica Got — 9

I. COMUNISMUL SUB LUPĂ:

TRENDURI, TRIBULAȚII, TRANSFIGURĂRI

Ofensiva anti-Stalin — 21

Lenin și fatala invenție revoluționară — 24

Provocarea unei istorii comuniste transnaționale — 26

Impersonalism carismatic: oamenii au murit pentru partid — 28

Erodarea consensului monolitic al birocrațiilor comuniste — 30

Limitele inerente ale gorbaciovismului — 32

Centralitatea violenței în escatologia revoluționară marxistă — 35

Erorile (socio)logice ale comunismului — 37

„Mitul, magia și miracolul“ — 40

Amurgul leninismului... — 42

Desacralizarea ideologiei — 44

Revoluție în numele altora... — 46

Un dicționar al comunismului secolului XX — 49

Analiza radicalismului utopic — 52

Aspecte absurde ale servituții umane — 55

„Cealaltă Europă“. Istoria unei deveniri — 58

Lumea postbelică și teoria „celor două lagăre“ — 61

Ambiția antropologică a bolșevismului — 63

Obiectivele economice ale stalinismului — 65

Copii în ceață... — 67

Cum a reușit stalinismul în Europa de Est. Câteva explicații — 69

Staliniștii est-europeni — 71
 Oglinda statului proletar — 74
 Poetica epurării — 76
Sonderweg rusesc, sau marxist? Ambivalența leninismului... — 78
 Misticismul partidului — 81
 Cultura politică a stângii locale... — 83
 De la cvasimonarhie la democrație populară — 86
 Discreditarea socialismului prin leninism — 88
 Tema culpabilității marxismului — 90
 Internaționalism, fracționism și comunism național în România — 93
 Public *versus* privat în comunism — 96
 Nomenclatura neostalinistă — 98
 Intervenția leninistă: „În afara Bisericii nu există mântuire“ — 100
 Stratificarea ideologic-spirituală a societăților comuniste
 (anii '60-'70) — 103
 Experimente diabolice ale secolului XX — 106
 Monolitul spart — 108
 Modele politice sub lupă. Excentricitatea comunismului național — 111
 Stalin și „antisemitismul de stat“ — 113
 Ingenioasa eroare a leninismului — 116
 Cursul scurt: oficializarea leninismului ca religie de stat — 119
 Orânduiri prin decret și vanități camuflate ideologic — 121
 Revoluții de la vârf... — 124
 Punctul de vedere al subiectului istoric transindividual — 126
 Despre toxicitatea antisemitismului stalinist — 128
 Promisiunea antifascistă a eșuat la Moscova — 131
 Perestroika și elefantul din „apartamentul comun“ — 134
 Virusul perestroika și „efectul de demonstrație“ — 136
 Autosuficiența planului stalinist — 138
 Marxismul ca ritual simbolic imaterial — 140

II. DEZILUZIE, APOSTAZIE, ACTIVISM SOCIETAL: UN DOMINO AL REZISTENȚEI

Granițele conceptuale ale societății civile — 143
 A lupta pentru un tip diferit de politică... — 145
 Intelectualii și sfârșitul comunismului – criza din 1956 — 147
 Exerciții de admirație — 150
 Comunismul și condiția umană — 152

Miłosz și refuzul duplicității —	154
Tragedia lui Imre Nagy —	157
Zbig: un realist idealist —	160
De ce contează revizionismul marxist —	163
Inteligenția critică, „forța armată“ a tăcuței revoluții din '89... —	165
Moștenirea perestroikăi —	167
Exorcizarea demonilor comunismului. Cazul polonez —	170
Naufragiul Utopiei —	172
Inamicii inamicilor publici —	174
„Conspirația academicienilor“ —	177
<i>Shestidesiatniki</i> : o generație a dezvrăjirii —	179
Tragedia evreilor în Uniunea Sovietică —	183
Câteva gânduri despre pariul dialectic al lui Georg Lukács —	185
Ce rămâne după Lukács? —	187
Bătălia pentru reconstituirea sferei publice —	189
Forme individuale și colective de disidență anticomunistă —	191
Dimensiunea teoretică a lui Havel —	194
Exil intern <i>versus</i> exil extern —	196
Vitralii istorice și ocazii ratate —	198
Drumul către 1989–1991 —	200
Eric Hoffer, un moralist pentru eternitate —	202
Umanism și revoltă —	206
Radicalismul rănit al anilor '60 —	208
Imaginea complexă a perestroikăi —	211
Epava utopiei —	214
Societate civilă și un nou principiu al puterii —	217
Revoluții existențiale: în căutarea autenticității —	220
Societatea civilă în 1989: o profeție care s-a împlinit pe sine —	223

III. IPOSTAZE ALE TOTALITARISMULUI ȘI POSTERITATEA LOR

State și mișcări comuniste după Al Doilea Război Mondial —	226
Câteva aspecte ale democrației totalitare —	229
Timpu ideologiilor monolitice a apus —	231
Citindu-l pe Conquest... —	233
File din istoria stereotipurilor antisemite —	235
Despre cosmologia conspirativă iudeofobă —	237
Paginile negre ale memoriei europene —	240
Între trecut și viitor —	242

Răni deschise: reflecții despre comunism și fascism — 244
Comunism și naționalism. O analiză — 247
Reificarea postcomunistă a dominației etnonaționaliste — 249
Democrație liberală, sau etnocrație? — 252
Gloria și decăderea intelectualului public. Câteva perspective — 254
Nici un noroc: odiseea romilor — 257
Obstacolele reconstrucției democratice postcomuniste — 259
Câteva din narațiunile concurente ale Europei Est-Centrale — 262
Enigma totalitarismului — 264
Revanșa istoriei asupra idolatrilor ei — 267
Ce și cum s-a scris despre cheștiunea comparațiilor totalitare — 269
File din istoria războiului civil european — 272
Profeți postcomuniști și șarlatani ideologici — 275
Între problema istoriei și istoria problemei — 277
Prometeu și visul de putere — 279
Cum am văzut eu drama marxismului — 282
Natura elastică a conflictului dintre putere și realitate — 284
Gânduri despre natura regimurilor post-totalitare — 287
Pretinsa emancipare a ideologiilor totalitare — 289
Față-n față cu sinele: victime și complici ai regimurilor totalitare — 292
Către o istorie europeană a totalitarismului — 294
Memoria noastră asupra Diavolului — 296
În căutarea comunității perfecte (violența leninismului) — 299
Legitimitatea comparațiilor între totalitarisme — 302
Leviatanul rus: origini, context, semnificații — 304
Reziliența mitului naționalist după 1989 — 307
Exclusivismul etnic este o continuare a hybrisului leninist — 310
Câteva concluzii despre totalitarism — 313
Un om al secolului XX — 316

I. COMUNISMUL SUB LUPĂ: TRENDURI, TRIBULAȚII, TRANSFIGURĂRI

Ofensiva anti-Stalin

În urmă cu aproape 68 de ani, Nikita Hrușciiov, primul secretar al CC al PCUS, prezenta în ședința închisă a Congresului al XX-lea din 25 februarie 1956 Raportul Secret despre cultul personalității lui Stalin și urmările sale. Era vorba de o adevărată bombă politică: pentru prima dată, crimele lui Stalin (ori mai exact spus cele comise împotriva comuniștilor) erau denunțate de autoritatea supremă a comunismului mondial.

Decizia lui Hrușciiov de a declanșa ofensiva anti-Stalin a avut efectul unui enorm seism în URSS și în Blocul sovietic. Odată publicat în Occident, câteva luni mai târziu, în urma unei „scurgeri“ prin Polonia, discursul lui Hrușciiov nu mai putea fi ignorat. În plus, presiunile sovietice făceau „prelucrarea“ în diversele partide comuniste un ritual greu de evitat.

Micii Stalini din statele satelizate s-au simțit subit în primejdie mortală. Pentru Rákosi, Gheorghiu-Dej sau Ulbricht, Raportul Secret simboliza subminarea fundamentelor sistemului impus după cel de-al Doilea Război Mondial. Mitul lui Stalin fusese substanța deșănțatei propagande oficiale. În numele acestui mit se comisese ră neenumărate crime. Excomunicarea Iugoslaviei fusese justificată prin pretinsa trădare de către Tito a intereselor socialismului.

Iată că, la trei ani după moartea lui Stalin, Hrușciiov îl denunța pe Beria (executat în decembrie 1953) drept artizanul acestor calomnii împotriva comuniștilor iugoslavi. Cum

observa cândva istorica franceză Annie Kriegel, reabilitarea lui Tito puna sub semnul întrebării întreg eșafodajul „pedagogiei infernale“, logica perversă a proceselor-spectacol din așa-numitele „democrații populare“. Rajk, Kostov, Slánský și Pătrășcanu fuseseră acuzați, între altele, de titoism. Evident, panica nomenclaturilor locale avea să se manifeste rapid prin efortul de a deturna direcția de atac propusă de Hrușcirov.

În unele din statele sovietizate, efectul Raportului Secret avea să ducă la conflicte acute la vârf și la explozii sociale. Liderul stalinist polonez Bolesław Bierut murea la Moscova în martie 1956, în urma unui atac de cord, după ce citise Raportul Secret. În iunie, la Poznan, o mișcare muncitorească era reprimată sângeros. Între timp, Rákosi pierdea teren în Ungaria, fiind înlocuit după câteva luni cu un alt stalinist inveterat. Spiritul libertății nu mai putea fi oprit: intelectualii critici din Polonia și Ungaria au devenit, în câteva luni, tribunii unor temerare mișcări reformatoare.

Să păstrăm însă proporțiile. Raportul Secret nu a fost un atac frontal împotriva stalinismului. Ideea centrală consta în îndepărtarea lui Stalin, mai ales după 1934, de „normele leniniste“. Se propunea așadar mitul lui Lenin drept substitut pentru cel stalinist. Hrușcirov l-a blamat pe Stalin pentru lichidarea cadrelor de partid, pentru incompetența militară, pentru asasinarea conducerii Armatei Roșii, pentru deportări masive ale unor grupuri etnice, pentru conflictul cu Tito. Nu sufla însă o vorbă despre ororile colectivizării forțate și ale foametei artificiale. Și totuși, cu toate limitele sale, Raportul Secret a deschis calea marii prăbușiri sistemice.

Hrușcirov însuși a fost conștient că pornind acest atac se angaja pe un drum fără întoarcere. A făcut-o în pofida aprigei opoziții a staliiniștilor din Prezidiul CC. În iunie 1957, aceștia au încercat să-l răstoarne, însă au eșuat în primul rând datorită intervenției mareșalului Jukov. Au intrat în istorie sub numele de „grupul fracționist, antipartinic și fără de principii Molotov,

Kaganovici, Malenkov, Bulganin, Pervuhin, Saburov și Șepilov, care li s-a alăturat“. În epocă, se spunea despre acesta din urmă că numele său era „Șepilov-care-li-s-a-alăturat“.

După ce a fost înlăturat de conspirația condusă de Brejnev în octombrie 1964, Hrușciov a devenit o non-persoană. Și-a dictat memoriile în care există reale elemente de căință. A fost până la sfârșitul vieții mândru că a avut curajul să pornească destalinizarea. În discuții cu puținii săi vizitatori, a afirmat că regretă profund participarea la represiunile din anii '30, ca și alte acțiuni criminale. „Vreau să mor ca un om onest“, i-a răspuns el șefului Comisiei Controlului de Partid când acesta i-a reproșat publicarea memoriilor sale în Occident.

Într-o discuție cu dramaturgul Mihail Satrov, tot în 1970, acesta l-a întrebat ce regretă cel mai mult în viață: „Mai mult ca orice, sângele. Am fost cu mâinile în sânge până la coate. Acesta este lucrul cel mai îngrozitor care îmi apasă sufletul“. Într-o lume a birocrățiilor fără morală și fără suflet, acest năvalnic, imprevizibil, nesăbuit fost stalinist a îndrăznit să spargă cercul vrăjit al sclaviei. A greșit de nenumărate ori, a fost responsabil, alături de ceilalți lideri sovietici, pentru anihilarea Revoluției Maghiare.

Pe de altă parte, și nu întâmplător, monumentul său funerar sculptat de Ernst Neizvestnîi este o combinație de marmură albă și neagră. Indiferent de intențiile lui Hrușciov, istoria decăderii finale a comunismului începe cu acel straniu, frustrant și atât de incomplet document numit Raportul Secret.

Atunci când editorii prestigioasei reviste academice *Slavic Review* m-au invitat să recenzez cele trei volume monumentale de istorie a comunismului apărute la Cambridge, n-am realizat imediat ce sarcină dificilă îmi asumaser. Aveam de-a face aici cu cel mai bun nivel științific, o pasionată și caleidoscopică perspectivă a unei serii multifacțetate de fenomene complexe pe care le plasăm, de obicei, sub eticheta „ascensiunea și prăbușirea comunismului“.

Lenin și fatala invenție revoluționară

Întâmplarea face că predau un seminar cu acest titlu de ani de zile. Structura și bibliografia cursului meu sunt convergente cu filozofia care subîntinde aceste fascinante volume. Arhitectura seriei de la Cambridge este admirabilă. Fiecare capitol sintetizează un anumit subiect și se încheie printr-un scurt eseu care sugerează lecturi complementare. Istoria politică se contopește cu istoria culturală și socială. În plus, efortul implicat este acela de a înțelege sensurile experimentului comunist și de a scoate în evidență rolul violenței și represiunii, de a explica vraja religiei politice seculare a leninismului și înregistrarea voluntară a milioane de oameni în acțiunile utopice comuniste. Capitolele individuale examinează atent terifiantele efecte ale proiectelor leniniste în Uniunea Sovietică, Europa de Est, China și alte țări, însă aceste trei volume nu reprezintă o nouă *Carte neagră a comunismului*, adică o investigație a terorii, epurărilor, crimelor în masă și atacurilor genocidare împotriva unor întregi colectivități umane.

Așa cum se prezintă seria, avem de-a face aici cu o bine-venită pereche metodologică pentru *Dicționarul* editat la Princeton University Press, în 2010, de către Silvio Pons și Robert Service, una care furnizează mai multă informație și adâncește argumentele celor care contribuieră la acel remarcabil volum. Provocarea constă în a oferi o perspectivă echilibrată și riguroasă asupra a mai mult de un secol de căutare a unei societăți perfecte, egalitare și fără clase. Problema care se pune este cum și de ce a eșuat utopia comunistă? Care au fost factorii intrinseci care au dus la colaps? Poate fi comunismul reformat fără a rupe cu obsesiile revoluționare ale lui Lenin?

Obiectivele ideologice s-au dovedit a fi ambiții revoluționare imposibile. Mai mult decât orice altceva, comunismul (în încarnările lui marxistă și apoi leninistă) a promis înfăptuirea Paradisului terestru. De la glorificarea de către Lenin a

„dictaturii proletariatului“ la revoluția lui Stalin de la vârf și la revoluția culturală a lui Mao (examinată magistral de Andrew Walder în volumul al doilea al seriei), scopul (*telos*-ul) fusese plămădirea unui Om Nou. Cu alte cuvinte, comunismul era motivat de o teleologie antropologică revoluționară. Partidul de avangardă a fost, desigur, vehiculul care a dus la îndeplinire această „realizare măreață“, adică saltul din valea plângerii în regatul libertății.

Dar, mai întâi, să vorbesc despre structură: cronologia se îngemănează în mod logic cu cadrul conceptual, făcând volumele informative, provocatoare și extrem de agreabile la lectură. Volumul I, editat de Silvio Pons și Stephen A. Smith, tratează soarta marxismului în Rusia, emergența și dinamica bolșevismului, rolul personalităților istorice majore (Lenin, Stalin, Troțki), dar evită capcanele rusocentrismului. Comunismul a fost un fenomen planetar, iar limitarea sa inițială la o singură țară (deși una mare) a reprezentat un accident istoric, și nu o opțiune teleologică. Această opinie este împărtășită de Robert Service, care scrie despre Lenin ca personalitate istorică; James Harris, care se concentrează asupra lui Stalin; și Bertrand M. Patenaude, care analizează personalitatea lui Troțki și troțkismul. Aceste trei capitole sunt adevărate comori istorice și psihologice, analize de profunzime bazate pe materiale de arhivă clasice și mai recente, precum și alte contribuții academice. Lenin apare, din motive legitime, drept principalul arhitect al fatalei invenții revoluționare care a fost tirania ideocratică bolșevică. Așa cum judicios arată și Robert Service:

Fără Lenin, strategia Partidului Bolșevic în 1917 ar fi fost mai confuză și nedefinită. Fără Lenin, revoluția împotriva guvernului provizoriu ar fi putut culmina într-o coaliție largă de guvernare. Fără Lenin, deciziile de a semna Tratatul de la Brest-Litovsk sau de a iniția Noua Politică Economică n-ar fi fost aprobate. Fără Lenin, n-ar mai fi existat o Internațională comunistă. Fără Lenin, întreaga temelie filozofică, teroare, convingere ideologică și imoralitate ar fi fost lipsite de claritate și incisivitate. [Lenin] a fost un creator al secolului XX (vol. I, p. 133).

Provocarea unei istorii comuniste transnaționale

Istoricul Lars T. Lih plasează bolșevismul în contextul internațional convulsiv de după Marele Război și discută diminuarea fervorii expansioniste pe măsură ce așteptările privind o revoluție socială globală se ofileau. Concentrându-se asupra lui Stalin, James Harris leagă Marea Teroare de obsesia liderului față de o „a cincea coloană“ autohtonă:

Stalin a concentrat puterea politică și a apărut cu vigoare revoluția. Consecințele au fost teribile și complet neproductive, atât pentru puterea sovietică, cât și pentru capacitățile ei de apărare. Lenin, Troțki, Buharin și alții ar fi putut la fel de bine să acționeze altfel, însă autoritarismul lui Stalin și propensiunea lui către violență și-au avut rădăcinile adânci în bolșevism (vol. I, p. 186).

În fapt, așa cum convingător a demonstrat Stephen Kotkin în al doilea volum al superbe sale biografii a lui Stalin (*Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941*), Koba s-a perceput pe sine drept întruparea puterii sovietice și, pe cale de consecință, orice atac la adresa lui, orice dubiu legat de omnipotența și omnisciența sa deveneau sinonime cu tentativa de a distruge moștenirile lui Lenin. Această exaltată imagine de sine explică voința neclintită a lui Stalin de a lichida orice dușmani reali sau potențiali.

Cât despre Troțki, biograful său Bertrand M. Patenaude ne reamintește rolul acestuia în suprimarea militară necruțătoare a marinarilor din Kronstadt în martie 1921:

Aceștia cereau acum alegeri adevărate pentru soviete, încetarea terorii politice și tipul de comerț liber pe care bolșevicii urmau să-l introducă. O țință specială a mâniei lor a fost sângeerosul „Feldmareșal Troțki“ (vol. I, p. 198).

Capitolul se încheie cu o reflecție amar-ironică asupra jalnicului destin al ideilor lui Troțki, sintetizat după cum urmează de către regretatul Christopher Hitchens (cândva, el însuși troțkist): „Chiar și pentru cititorii educați, Lev Troțki

supraviețuiește pe jumătate kitsch, pe jumătate caricatură“ (vol. I, p. 210). Altfel spus, „Trăiască Troțki“ a devenit un slogan golit de conținut și inutil. Aș adăuga faptul că această disoluție semantică, extincția energiei utopice comuniste, se aplică tuturor genurilor și speciilor politice analizate în volumele de la Cambridge. Avem de-a face cu ceea ce Robert C. Tucker a numit „deradicalizarea regimurilor marxiste“. Mai precis, ne întâlnim cu mizeria utopiei, declinul ei, atrofierea, epuizarea și eșecul final.

Ascensiunea și prăbușirea comunismului nu pot fi înțelese fără conectarea experiențelor locale la centrul moscovit, inima sacră a revoluției mondiale, și impactul deciziilor sovietice asupra partidelor leniniste de la Shanghai la Paris, sau de la Praga la Mexico City. Cu alte cuvinte, doar istoria transnațională, impresionant ilustrată prin această serie academică, poate face dreptate proiectului internaționalist transnațional, transcontinental și metaistoric. Kevin Morgan își încheie captivantul capitol cu o descriere exactă:

Cum foștii martiri și demagogi ai partidului au fost instalați la putere, singularitatea și complexitatea comunismului internațional nu au constatat doar în sincronizarea unor asemenea figuri într-o mișcare de o coeziune fără precedent, ci și în circumscrierea în timp a unor tranziții multiple de la o astfel de figură la alta. Provocarea unei istorii comuniste transnaționale este aceea de a încerca dezvoltarea unui aparat conceptual care este deopotrivă riguros și suficient de flexibil pentru a le conține (vol. I, p. 570).

Consider că primul volum al trilogiei Cambridge ar fi beneficiat de pe urma unei discuții despre ceea ce Daniel Bell a numit cândva succesiunea Kronstadt-urilor, adică seria de mărturii despre crimele și absurditățile staliniste, precum și despre rolul apostatilor – mai ales cineva ca Arthur Koestler – în demitizarea contagioase și hipnotice pretenții comuniste. Istoria comunismului în secolul XX a fost la fel de mult una a conversiei și deconversiei, a extazului ideologic și rebeliunii

antiideologice. Într-un anumit sens, Rosa Luxemburg a fost probabil prima voce majoră antileninistă venind dinspre stânga revoluționară marxistă, un punct atins cu deosebită claritate de Eric Weitz în al său pătrunzător capitol asupra comunismului german...

Impersonalism carismatic: oamenii au murit pentru partid

Trebuie să ne reamintim că leninismul, ca o construcție ideologică pretins coerentă, omogenă și autosuficientă, a fost, de fapt, o creație de după 1923 a epigonilor (troika Zinoviev–Kamenev–Stalin): era, de fapt, rezultatul eforturilor lui Zinoviev și Stalin de a-l delegitima pe Troțki (în epocă, persoana care se bucura de maximă încredere politică din partea lui Lenin). Se inventa astfel ceva numit „troțkism“, spre a putea fi opus ortodoxiei dogmatic-bolșevice, respectiv „leninismul“ („marxismul epocii imperialismului și a revoluțiilor proletare“, cum scria Stalin).

Pe de altă parte, să nu pierdem din vedere că bolșevismul era o realitate intelectuală și politică, o direcție filozofică, etică și practic-politică totală și totalizantă în cadrul mișcării revoluționare mondiale (vezi Nathan Leites, *A Study of Bolshevism*, The Free Press, Glencoe, Ill., 1953). Grație lui Lenin, un nou tip de politică s-a născut în secolul XX, una întemeiată pe fanatism, elitism, angajament necondiționat pentru cauza sacră a revoluției, precum și o completă substituie a rațiunii critice prin credința în autodesemnatele „avangarde“ de militanți (zeleți) iluminați (vezi Gabriel Almond, *The Appeals of Communism*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1954). Odată cu Lenin, militantul devine revoluționar de profesie (fie el de origine intelectuală ori proletară – Heinz Neumann sau Ernst